

تبیین عفو و گذشت در نهضت امام حسین علیه السلام

دکتر مرضیه قنبری*

اشاره

نهضت امام حسین علیه السلام، دارای جلوه‌های فراوان اخلاقی است. در واقعه عاشورا فضایل بسیار عالی از امام حسین علیه السلام مشهود است؛ ایشان در مقابل دشمن نیز به دلیل عزت و احترام انسانی، همواره رفتار همراه با عفو و گذشت داشتند. صفت عفو و گذشت از اوصاف خداوند متعال است که به دلیل ایجاد انگیزه گرایش خلق به سوی خالق به عفو و گذشت از خطا و گناهان بندگان اقدام می‌کند و با آنکه بنده مستحق مجازات دنیوی یا اخروی است، از وی می‌گذرد. «عفو» به معنای گذشتن از تقصیر و گناه دیگران در زمانی است که حقی از انسان ضایع شود. نگاشته حاضر به تبیین عفو و گذشت در نهضت امام حسین علیه السلام پرداخته است و حقیقت عفو را در سخنان و سیره امام حسین علیه السلام و نیز سیره امام سجاد علیه السلام بیان می‌کند.

۱. مفهوم‌شناسی عفو

«عفو» در لغت به معنای بخشیدن، محو گناهان، اسقاط حق،^۱ ترک نمودن^۲ چیزی که موجب عقوبت است^۳ و گذشت نمودن^۴ به کار رفته است و از مصادیق آن صرف نظر کردن از گناهان و

* دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه قم.

۱. محمد بن مکرم ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۷۲.

۲. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۵۷.

۳. خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج ۲، ص ۲۵۸.

۴. احمد بن محمد فیومی، مصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر، ج ۴، ص ۱۹.

خطا و عقاب است.^۱ تأکید آموزه‌های اسلامی بر این است که انسان به محض آزار دیدن از کسی نباید در پی انتقام برآید، بلکه شایسته است عفو و گذشت کند و نیز شخص را مورد احسان قرار دهد. افرادی که با کوچک‌ترین اهانت یا تحقیری به خود دلگیر می‌شوند و در پی انتقام برمی‌آیند، افرادی کم‌ظرفیت هستند. بر این اساس عفو برای زمانی است که شخص استحقاق حقی را داشته باشد و از آن بگذرد، مانند قصاص یا غرامت.^۲ در واقع از بزرگ‌ترین فضایل اخلاقی که رسیدن به آن کار آسانی نیست، عفو هنگام قدرت و ترک انتقام‌جویی است.^۳ «عفو» یعنی هرگاه از کسی جرمی و تقصیری در برابر انسان واقع شود، آن را در ظاهر و باطن فراموش کند و احسان را به او زیاده‌تر از پیش کند.

۲. عفو در آموزه‌های دین

«عفو» از صفات برجسته و خوی‌های پسندیده‌ای است که در آیات و روایات هم تأکید شده است و آیات و روایات در مدح و حُسن آن از حد و حصر متجاوز است.^۴ عفو یکی از بزرگ‌ترین فضایل اخلاقی است که رسیدن به آن کار آسانی نیست؛ زیرا بسیاری از مردم کینه‌ها را در سینه‌های خود پنهان می‌کنند همواره در انتظار روزی هستند که بر دشمن پیروز شوند و چند برابر از او انتقام بگیرند.^۵ در آیات قرآن کریم به اهمیت این مطلب اشاره شده است: «وَلْيُغْفِرُوا وَ يُصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ»^۶ آنها باید عفو کنند و چشم‌پوشند؛ آیا دوست نمی‌دارید خداوند شما را ببخشد؟! و خداوند آمرزنده و مهربان است». اسلام دین آسان و قوانین آن بهترین قوانین به حال اجتماع است و امتش، امت وسط است؛ از این رو پیروانش باید در مقابل اسائۀ دیگران راه احسان پیش گیرند، به‌ویژه در مورد ارحام که لزوم رعایت این قاعده بیشتر است و انسان باید همه وقت، محتاجان را دستگیری کند و با آنان آن‌گونه معامله کند که

۱. حسن مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸، ص ۱۸۱.

۲. محمد بن مرتضی فیض کاشانی، راه روشن، ج ۵، ص ۴۳۸.

۳. ناصر مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۳، ص ۴۰۹.

۴. احمد بن محمد مهدی نراقی، معراج السعادة، ص ۲۴۷.

۵. ناصر مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۳، ص ۴۰۹.

۶. نور: ۲۲.

دوست دارد خدای کریم با او رفتار نماید.^۱

خداوند متعال در آیه دیگری درباره عفو و بخشش می‌فرماید: «إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخْفَوْهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا قَدِيرًا»^۲؛ گر نیکی‌ها را آشکار یا مخفی سازید و از بدی‌ها گذشت نمایید، خداوند بخشنده و تواناست [و با اینکه قادر بر انتقام است،] عفو و گذشت می‌کند. خداوند همیشه صفتش این است که از بدی‌ها و زشتی‌ها درمی‌گذرد، با آنکه هرگونه قدرتی بر انتقام و پاداش دارد.^۳ از این آیه معلوم می‌شود عفو در قدرت از صفات الهی است و اتصاف انسان به این صفت الهی بسیار ارزنده است. طبرسی ذیل آیه آورده است هر کسی که از خطا و گناه دیگران درگذرد، خداوند رحیم در پاداش عفوش، وی را می‌آمرزد.^۴

روایات بسیاری به عفو و نادیده‌گرفتن اشتباه دیگران دستور می‌دهند؛ از جمله در روایتی از امام حسین علیه السلام آمده است: «إِنَّ أَعْفَى النَّاسِ مَنْ عَفَى عَنْ قُدْرَةٍ»^۵؛ باگذشت‌ترین مردم آن است که در موضع قدرت عفو کند. در حدیث دیگری از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره مرورت خاندان اهل بیت علیهم السلام آمده است: «مُرُّوْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ الْعَفُورَ عَنَّا ظَلَمْنَا وَ إِعْطَاءَ مَنْ حَرَمْنَا؛^۶ فتوت و بزرگ‌منشی ما خاندان رسالت، عفو و اغماض از کسی است که به ما ظلم کرده و بذل و عطا به کسی است که ما را محروم کرده است». نیکوترین عمل در روایتی از امام علی علیه السلام چنین بیان شده است: «أَحْسَنُ أَعْمَالِ الْمُقْتَدِرِ، الْعَفْوُ»^۷؛ این حدیث بیان‌کننده این است که عفو و اغماض، نیکوترین عمل یک انسان مقتدر و تواناست. امام علی علیه السلام در حدیث دیگری فرمودند: «أَوْلَى النَّاسِ بِالْعَفْوِ أَقْدَرُهُمْ عَلَى الْعَفْوَةِ»^۸؛ شایسته‌ترین مردم به عفو، قادرترین آنها به مجازات است. زکات پیروزی نیز طبق حدیثی از امام صادق علیه السلام عفو معرفی شده است: «الْعَفْوُ زَكَاةُ الظُّفْرِ»^۹. در

۱. ابوالقاسم محمدی گلپایگانی، جرعه‌ای از زلال قرآن، ج ۳، ص ۱۱۸.

۲. نساء: ۱۴۹.

۳. محمدحسین حسینی طهرانی، نور ملکوت قرآن، ج ۱، ص ۵۵.

۴. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۷، ص ۱۱۸.

۵. علی بن عیسی اربلی، کشف الغمه فی معرفة الأئمة، ج ۲، ص ۳۰.

۶. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۳۸.

۷. عبدالواحد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۹۳.

۸. نهج البلاغه، حکمت ۵۲.

۹. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۴۱۰.

حدیث دیگری از امام علی علیه السلام توصیه به عادت به عفو و گذشت شده است: «عَوِّذُ نَفْسَكَ السَّمَاخَ»^۱ این حدیث به انسان دستور می‌دهد که خود را به گذشت و جوانمردی عادت بدهد.

الف) عفو و گذشت در کلام امام حسین علیه السلام

اهمیت عفو و بخشش از دیدگاه امام حسین علیه السلام به گونه‌ای است که در احادیث متعددی بدان اشاره کرده‌اند. امام علیه السلام در حدیثی می‌فرمایند:

إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ نَادَى مُنَادٍ مَنْ كَانَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ فَلْيَدْخُلِ الْجَنَّةَ فَيَقَالُ مَنْ ذَا الَّذِي أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ فَيَقَالُ الْعَافُونَ عَنِ النَّاسِ؛^۲

هنگامی که بندگان در پیشگاه خدا می‌ایستند، آوازدهنده‌ای ندا دهد: آن‌که مزدش با خداست برخیزد و به بهشت رود. گفته می‌شود: چه کسی مزدش با خداست؟ می‌گوید: گذشت‌کنندگان از مردم.

این روایت بیان‌کننده آن است که وقتی بندگان در پیشگاه خدا می‌ایستند، عفوکنندگان به دلیل اینکه مزدشان با خداست، به بهشت می‌روند.

اولین آداب عفو، پذیرش بی‌منت و سریع خطاکار عذرخواه است؛ امام علی علیه السلام در حدیثی فرمودند: «إِقْبَلْ عُذْرَ مَنْ اعْتَدَرَ إِلَيْكَ؛^۳ بپذیر عذر کسی را که از تو عذرخواهی کرد». در حدیث دیگری از امیرالمؤمنین علیه السلام در ناروا بودن نپذیرفتن گنهکار چنین آمده است: «مَا أَقْبَحَ الْعُقُوبَةَ مَعَ الْاِعْتِذَارِ؛^۴ چقدر زشت و نارواست که انسان، گنهکاری که از او پوزش می‌طلبد را عقوبت نماید». پذیرش عذر دیگران امری پسندیده است؛ زیرا این امر نشانه بالندگی و رشد اخلاقی انسان است. از طرفی نیز این امر سبب می‌شود کینه‌ها و کدورت‌ها از بین برود. امام حسن مجتبی علیه السلام فرمودند: «لَا تُعَاجِلِ الذَّنْبَ بِالْعُقُوبَةِ وَاجْعَلْ بَيْنَهُمَا لِاِعْتِذَارٍ طَرِيقًا؛^۵ در عقوبت کسی که به تو بدی کرده است، عجله نکن و یک راه پوزشی برای او باقی بگذار». بر این اساس یکی از

۱. علی بن محمد لثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۳۴۰.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۴، ص ۲۶۶.

۳. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۸۲.

۴. عبدالواحد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۴۷۶.

۵. علی بن محمد لثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۵۲۴.

راه‌های ایجاد فرهنگ عذرپذیری، توجیه لغزش طرف مقابل است؛ چنان‌که در آموزه‌های دینی تأکید شده است که برای خطای دیگران عذر بتراش.

ب) عفو و گذشت در سیره امام حسین علیه السلام

پذیرش عذر دیگران از مصادیق عفو است که مورد توجه معصومین علیهم السلام هم قرار گرفته است. در حدیثی از امیرالمؤمنین علیه السلام چنین آمده است: «اقْبَلْ مِنْ مُتَّصِلِي عُذْرَةِ فَتَنَّاكَ الشَّفَاعَةَ»^۱. این حدیث بیان می‌کند اگر کسی از تو معذرت خواست، تو عذر او را بپذیر تا شفاعت شفیعیان [در روز جزا] نصیبت گردد. عفو شگفت‌آور حر توسط امام حسین علیه السلام در عاشورا و کربلا، معلّم اخلاق بشریت است و درس‌های آموزنده فراوانی دارد. «حرّ بن یزید ریاحی ظلم بزرگی در حقّ امام حسین علیه السلام و یاران ایشان روا داشت و به قول خودش اولین کسی بود که بدن حضرت زینب علیها السلام را لرزاند. او باعث شد امام و عیال و یاران آن حضرت در بیابان گرم و سوزان کربلا، بدون آب و آذوقه محصور شوند؛ سپس لشکریان ابن‌زیاد به کربلا آمدند و آن حادثه ناگوار تاریخی رخ داد. در واقع مسبب محاصره کاروان امام حسین علیه السلام، شهادت ایشان و اسارت عیال، حر بود؛ اما روز عاشورا به‌راستی پشیمان شد. از اطرافیان او نقل شده است که بدنش می‌لرزید و می‌گفت: خود را بین بهشت و جهنّم می‌بینم. در همین حال که فرمانده لشکر بود، همه چیز را رها کرد و به سوی امام حسین علیه السلام روانه شد. نرسیده به خیام حرم، پیاده شد و با تضرّع و زاری و با شکسته‌نفسی در حال حرکت بود. حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام وقتی از دور حر را دیدند، بدون توجه به بدی و شدّت اقدام قبلی او، نخواستند شاهد ذلّتش باشند؛ از این‌رو به حضرت ابالفضل علیه السلام امر کردند به استقبال او برود. حضرت عباس علیه السلام هم او را با عزّت، نزد امام آورد و آن امام بدون هیچ‌گونه سرزنشی، او را بخشیدند. حر از شدّت شرمندگی سر به زیر و سرافکنده بود و هرچه امام حسین علیه السلام می‌فرمودند: تو را عفو کردم، سرش را بالا نمی‌آورد و خجالت می‌کشید در روی ایشان نگاه کند. سپس به امام علیه السلام عرض کرد: اگر مرا عفو کردید، اجازه بدهید تا در راه شما جهاد کنم. حضرت علیه السلام هم به او اجازه رفتن به میدان را دادند. او کارزار جانانه‌ای کرد تا بالأخره سپاه دشمن گرد او را گرفتند و به شهادت رسید. وقتی روی خاک افتاد، امام علیه السلام به بالین او رفتند و سرش را به دامن گرفتند. سپس دستمالی آوردند و زخم پیشانی حرّ بن یزید

۱. محمد بن علی ابن‌بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۹۱.

ریاحی را بستند»^۱.
نیاساید مشام از طبله عود   بر آتش نه که چون عنبر ببوید
بزرگی بایدت بخشندگی کن   که دانه تا نیفشانی نروید

ج) عفو در کلام امام سجاده علیه السلام

عفو و گذشت از گفتار و کردار زشت عمدی دیگران، موجب ادب‌شدن آنان و اجتناب آنان از بدی می‌شود. درحقیقت یکی از راه‌های آموزشی و تربیتی در ایجاد جامعه سالم، ترک مقابله‌به‌مثل است؛ زیرا وقتی مقابله‌به‌مثل می‌شود، ممکن است دیگری همین رویه را در جایگاه اصل رفتار در جامعه و اجتماع برداشت کند و رفتار زشت خود را ادامه دهد. اما با عفو و گذشت طرف را شرم‌منده خود می‌کند و این امکان فراهم می‌شود که او به زشت‌کاری و بدی خود ادامه ندهد؛ بدین ترتیب سلامت اخلاقی و هنجاری در جامعه تقویت و گسترش می‌یابد. امام سجاده علیه السلام فرمودند: «اما حق کسی که از جانب او با سخن یا عمل به تو بدی رسیده، این است که اگر بدی او عمدی باشد، گذشت از او برای تو بهتر است؛ زیرا گذشت موجب منصرف‌شدن آن شخص از بدی کردن و ادب‌شدن اوست»^۲.

در نیایش‌های امام سجاده علیه السلام چنین آمده است: «خدایا، اگر بنده‌ای در حق من به کاری دست زده که تو او را از آن باز داشته‌ای، یا آبرویم را که تو حرمت آن را بر او لازم گردانیده‌ای، به ناحق ریخته است و در این حال از دنیا رفته، یا زنده است و حق من بر گردنش باقی است، او را در ستمی که بر من روا داشته، بیامرز و در حقی که از من با خود برده است ببخشای و او را به سبب آنچه با من کرده، سرزنش مفرمای و بدی‌هایش را پیش چشمش میاور که آزرده‌خاطر شود. این عفو و بخشایش بی‌دریغ و بخشش رایگان من درباره آنان را که پاک‌ترین صدقه و برترین عطیه‌ای قرار ده که صدقه‌دهندگان و تقرب‌جویان به دیگران می‌بخشند. و در عوض این گذشت، از من بگذر. و در برابر دعایم در حق آنان، بر من رحمت آور تا هریک از ما به مدد فضل تو به سعادت رسیم و به احسان تو روی رهایی بینیم»^۳.

1. <https://www.mehrnews.com>.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۲۰.

۳. صحیفه سجادیه، نیایش ۳۹.

د) عفو و گذشت در سیره امام سجاد علیه السلام

امام صادق علیه السلام می فرماید: در طول ماه مبارک رمضان، علی بن الحسین علیه السلام با غلامان و کنیزان و دیگر زبردستان خود، عفو و گذشت پیش می گرفت؛ به این ترتیب که هرگاه غلامان و کنیزان آن حضرت خطایی را مرتکب می شدند، آنان را تنبیه نمی کرد. آن حضرت فقط خطاها و گناهان آنان را در دفتری ثبت می کرد و تخلّفات هر یک را با نام و مورد آن مشخص می فرمود؛ اما در آخر ماه همه آنان را جمع می کرد، میان آنها می ایستاد و این کلمات را به خویش و آنان تلقین می کرد و آنان با هم تکرار می کردند و خود امام که میان آنان ایستاده بود، می گریست و با لحنی ملتسمانه می گفت:

رَبِّ إِنَّكَ أَمْزَيْتَنَا أَنْ نَعْفُوَ عَمَّنْ ظَلَمْنَا فَقَدْ ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا فَتَحْنُ قَدْ عَفَوْنَا عَمَّنْ ظَلَمْنَا كَمَا
أَمْزَيْتَ فَاعْفُ عَنَّا فَإِنَّكَ أَوْلَىٰ بِذَلِكَ مِثًّا وَ مِنَ الْأُمُورِ...^۱

پروردگارا، تو به ما فرمودی از ستمکاران خویش درگذریم و ما به راستی بر خود ستم کرده ایم. همان طور که فرمودی، ما از کسانی که ستم کرده اند درگذشتیم، تو نیز از ما درگذر که تو در عفو کردن از ما و مأموران برتری ... .

پس از آن، امام سجاد علیه السلام خطاب به خدمتگزاران خویش می فرمود: «من شما را عفو کردم، آیا شما هم من و بدرفتاری های مرا که فرمانروای بدی برای شما و بنده فرومایه ای برای فرمانروای بخشاینده عادل بوده ام، بخشیدید؟ همگی یک صدا می گفتند: ما از شما جز خوبی ندیده ایم».

ه) داستان عفو و گذشت بزرگان

در عصر زعامت مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی در شبی از شب ها که ایشان در نجف نماز مغرب و عشا را به جماعت می خواندند، بین نماز شخصی فرزند او را که حقا شایستگی داشت جانشین پدر شود، شهید کرد. ایشان وقتی از شهادت فرزند باخبر شد، به قدری بردباری و صبوری و بزرگواری از خود نشان داد که فرمود: «لا حول و لا قوة الا بالله» و بلند شد نماز عشا را خواند و قاتل فرزند را هم مورد عفو و بخشش قرار داد.

یکی از استادان اخلاق می فرمود: آیت الله اصفهانی هر ماه یک دستمال نامه فحش که برایش نوشته بودند را برمی داشت به سوی رود دجله روانه می شدند و نامه های توهین آمیز و فحش را در

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۱۰۳.

آنجا می‌ریختند و چنان دارای عظمت نفس بودند که ابداً لب بر نمی‌آوردند و عاملین را نیز می‌بخشیدند.^۱

نقل شده است شخصی از مردم سامرا که به دلیلی عاطفی به میزای شیرازی کینه می‌ورزید، پسر بزرگ میرزا را مضروب کرد و میرزا محمد به علت این ضربت درگذشت. میرزای شیرازی در این واقعه لام تا کام نگفت و کمترین واکنشی نشان نداد. دشمنان آن روز اسلام، واقعه را مورد توجه قرار دادند و خواستند برای ایجاد فتنه‌ای در دنیای اسلام از آن بهره‌برداری کنند؛ بدین منظور عده‌ای به سامرا آمدند و به خدمت میرزا رسیدند و از وی درخواست کردند تا در این رابطه اقدام کند و دستورهایی بدهد. میرزای بزرگ به شدت آنان را از خود راند و فرمود: شما حق ندارید در هیچ‌یک از امور مربوط به ما مسلمانان و سرزمین‌های ما دخالت کنید. این قضیه ساده‌ای است که میان دو برادر اتفاق افتاده است. آن عده با بینی‌های به خاک مالیده از حضور میرزا مرخص شدند. این جریان در آن ایام در استانبول به گوش خلیفه عثمانی رسید و او از این موضع‌گیری هوشمندانه مرجع شیعه شادمان شد و به والی بغداد دستور داد خود به حضور میرزا برسد و از وی تشکر کند و از وقوع این حادثه ابراز تأسف کند.^۲

---

1. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/4693/5159/47208>.

2. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/4693/5159/47208>.

کتابنامه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۳. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، قم: مكتبة الأعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ ق.
۵. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمة فی معرفة الأئمة، تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الكتاب الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق.
۹. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، راه روشن، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۰. فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: دار الهجرة، ۱۴۱۴ ق.
۱۱. قمی، عباس، سفینة البحار، قم: اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۱۲. لیشی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش.
۱۳. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار لجامعة الدرر الأخبار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۴. محمدی گلپایگانی، ابوالقاسم، جرعہ ای از زلال قرآن، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۰ ق.
۱۵. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۳۸۵ ش.
۱۷. _____، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
۱۸. نراقی، احمد بن محمد مهدی، جامع السعادات، تهران: قائم آل محمد صلی الله علیه و آله، ۱۳۹۰ ش.